

Международный научно-популярный журнал

ISSN 2073-333X

Международный научный журнал

Қазақстанның ғылымы мен өмірі
Наука и жизнь Казахстана
Science and life of Kazakhstan

№3 2019

Қазақстан Республикасы Тұңғыш
Президентінің Мұражайы

К

51

МАЗМҰНЫ/ СОДЕРЖАНИЕ/ CONTENT

Журналистика

Есенбекова Ұ. М. ҰЛТТЫҚ МҮДДЕГЕ ҚЫЗМЕТ ЕТУДЕГІ САЯСИ КОММУНИКАЦИЯ ЖҮЙЕСІНІҢ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ.....	7
Есенбек Ж.Б. PR ҚЫЗМЕТІНДЕГІ «EVENT» ШАРАЛАР.....	10
Тасилова А.А. ӘЛЕМДІК КОММУНИКАЦИЯДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ ДИПЛОМАТИЯ.....	14
Есенбекова Ұ. М. ЭЛЕКТРОНДЫ ҮКІМЕТ ПЕН ҚАЗАҚ ЕЛІНДЕГІ САЯСИ КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ҮЛГІЛЕРІ	17
Филология	
Садирова К. Қ. ЗАҢ ДИСКУРСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ.....	21
Шанаев Р.У., Джолдасбекова Б.У., Демченко А.С. АРХЕТИП «ДОМ» И СПЕЦИФИКА ИНВЕРСИРОВАННОГО ХУДОЖЕСТВЕННОГО МИРА Н. ВЕРЕВОЧКИНА	24
Қасқабасов С. А., Нұрیمانов Б. Т. ІЗГІ МЕМЛЕКЕТ ИДЕЯСЫНЫҢ «ҚҰТАДҒУ БЛІКТЕГІ» КӨРІНІСІ	29
Мәдібаева Қ.Қ., Қожекеева Б.Ш., Сейсенбиева Ә.С. XIX ҒАСЫР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ДАРА АҚЫНДЫҚ: ОРТАҚ ҮЛГІЛЕР	39
Джолдасбекова Б.У., Кайырбек М.Н. ПЕЙЗАЖ И ЕГО ФУНКЦИИ В ПОВЕСТИ И.П. ШУХОВА «КОЛОКОЛ»	42
Madiyeva G.B., Alyakhmet A.G. STYLISTIC FEATURES OF FUNCTIONING PROPER NAMES IN THE NEWSPAPER TEXT	46
Нестерик Э.В., Исина Г. И. ЖИЗНЬ КАК МАТЕРИАЛЬНАЯ И ДУХОВНАЯ ЦЕННОСТЬ В АНГЛОЯЗЫЧНОМ ПЕСЕННОМ ДИСКУРСЕ НАПРАВЛЕНИЯ КАНТРИ	50
Исаева Ж. И., Джасинбеков Е. Ә. ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ДҮНИЕ СУРЕТІНДЕГІ «АДАМ» МАКРОЖҮЙЕСІНІҢ ГЕНДЕРЛІК СИПАТТАМАСЫ («эйел – еркек» бинарлық оппозициясы).....	55
Томанова Н. М., Алдабергенқызы Л. ТЕКСТОБРАЗУЮЩАЯ РОЛЬ ПАУЗЫ В ТВОРЧЕСТВЕ В.И.ШАПОВАЛОВА	60
Нұржанова А.Б. ҚАЗАҚ ТІЛІН ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІН ТІЛДІ ОҚЫТУДЫҢ ЕУРОПАЛЫҚ СТАНДАРТТАРЫНА СӘЙКЕС ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ	64
Тұрымбетова Ж.А. КӨШПЕЛІ ИӨРҮК АҚЫНДАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДА ДӘСТҮР ҮНДЕСТІГІ.....	67
Исаева Ж. И., Джасинбеков Е.Ә. ЖАРНАМАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯНЫҢ МАҒЫНАЛЫҚ-ҚҰРЫЛЫМДЫҚ СИПАТЫ	73
Dzhalamova Zh. PHILOSOPHY OF «MOVEMENTS» IN ARTISTIC CHRONOTOPE (Based on the M. M. Prishvin's creations).....	78

Қалқабәева С. Ә. ӘДЕБИЕТТЕГІ АДАМГЕРШЛІК МӘСЕЛЕСІ	157
Қоңыратбаева Ж.М., Рзабекова А.С ЭРГОНИМИЯ ҚҰБЫЛЫСЫНЫҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ	163
Қоңыратбаева Ж.М СОЛТҮСТІК ӨҢІРЛЕРДЕГІ ОНОМАСТИКАЛЫҚ КЕҢІСТІК АХУАЛЫ	167
Ниязова Ғ. М. КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ ҚЫЗ БҰРЫМЫНЫҢ БЕЙНЕЛЕНУІ	171
Оспанқұлова Ш.А., Есембеков Т.О. Ш. АЙТМАТОВТЫҢ «БОРАНДЫ БЕКЕТ» РОМАНЫНДАҒЫ ДЕЙКСИСТІҢ ФУНКЦИЯЛАРЫ	175
Рамазанова Ш., Мекебаева Л., Абдрахманова Ж. АҚЫН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЖАҢАШЫЛДЫҚ ҒӘМ ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ	178
Акимбекова Ғ. Ш., Байелі Ә. Ж. ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ЖАҢҒЫРУ МЕН ЖАҢАРУ	182
Seitova M. THE EUROPEAN PORTFOLIO FOR STUDENT TEACHERS OF LANGUAGES (EPOSTL): BACKGROUND AND FORMAT	189
Бисенбаев П., Солтанаева Е. «КЕНЕСАРЫ-НАУРЫЗБАЙ» ЖЫРЫ: НҰСҚАЛАРЫ МЕН ТАРИХИЛЫҒЫ.....	192
Тілеуова А. З. ҚАЗАҚТЫҢ АРНАУ ӨЛЕҢДЕР ЖАНРЫ.....	197
Томанова Н. М., Алдабергенқызы Л. ЛИРИЧЕСКАЯ ЭКСПЛИКАЦИЯ МОТИВА ПРОНИКНОВЕНИЕ В ПОЭЗИИ БАХЫТА КАИРБЕКОВА	201
Туякбайева R.R., Khassenova R.T. APPLICATION OF ABBREVIATED WORDS IN KAZAKH MASS MEDIA	206
Zhaksylykkyzy K. WAYS OF TRANSFERRING OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN TRANSLATIONS	209
Абдирасилова Ғ. Қ. СӨЗЖАСАМ ҚОСЫМШАЛАРЫНЫҢ ҚОЛДАНЫСТЫҚ ТІЛДЕ ӨМІР СҮРУ СИПАТЫ	213
Akeshova M. M., Mirzahmetov M. K. TO THE PROMLEM OF TRANSLATING ENGLISH PHRASEOLOGICAL UNITS	217
Ахметжанова А.И., Сағатова С.С. ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЦИВИЛИЗАЦИИ ЕВРАЗИЙСКИХ СТЕПЕЙ.....	219
Болатова Ғ.Ж., Иманалиев Ж.О. ӘУЕЗОВТАНУДЫҢ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ	225
Жұмабаева Ғ. С., Даумова А. К. «ДӨҢ АСҚАН» РОМАНЫНЫҢ ЖАЗЫЛУ ТАРИХЫ.....	229
Қалжанова Ә.Ш. КӨНЕ ҰЙҒЫР ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ТАБЫЛУ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ.....	232

Қалқабәева С. Ә.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессор м.а., ф.ғ.к.
Алматы қ., e-mail: sk.61@mail.ru

ӘДЕБИЕТТЕГІ АДАМГЕРШІЛІК МӘСЕЛЕСІ

Түйін. Бұл мақалада адамгершілік мәселесі – көркем әдебиеттің әріден келе жатқан басты мұраты екендігі, сондай-ақ уақыт өткен сайын жаңа ізденістермен жаңғырып келе жатқан өміршең де мәнді тақырыптың бірі екендігі қарастырылады. Қоғамдағы моральдық атмосфераны қалыптастыруда әдебиеттің маңызы қандай зор болса, әдебиеттің құнын көтеруде моральдың да орны ерекше. Онсыз көркем шығарманың тәрбиелік мәні, эстетикалық мұраты ақсайды. Әдебиет қай кезеңде де жақсылық пен игі істерді, адам бойындағы адамгершілік қасиеттерді жырлады. Көнеден көш тартқан ауыз әдебиетінен бастап бүгінге дейінгі әдебиеттің қызметін таразылап қарасақ, ең әуелі адамның ой-арманын, ізгі мұраттарын, жақсылық үшін зұлымдықпен күресін, адамгершілік сезімдерін көрсетуге деген ұмтылысты пайымдаймыз. Мақалада шетел, орыс, қазақ халықтарының классикалық әдебиеттеріне жүгіне келе, оларда мораль, адамгершілік қасиет қоғамдық терең мағына алғандығына тоқталады. Бұдан классикалық әдебиетіміз гуманизм, мораль, ар-ождан мәселелерін ту етіп көтере отырып жетілгендігін көреміз.

Тірек сөздер: адамгершілік, характер, классическая литература, эстетическая цель

Summary. The importance of humanity in literature and literary works devoted to the themes of humanity are discussed in the article. The role of literature is significant in forming moral atmosphere in the society as well as the role of moral is great in increasing value of literature. Therefore humanity issue is the most significant problem of all the time and the issue upgrades as time passes. Literature always tries to show good quality of human beings. Apart from this essence and esthetic goal of literary works have a weak point. If we look at the role of literature from those spoken literature times till today's, we can see that literature tries to advocate human's idea and dream, objectives, fight with the evil for the good, humanity of human being. By delving into the classic literature of foreign, Russian, Kazakh people, we can also see that the issue of humanity and morality play a leading role in society. Shakespeare and Dickens, Muller and Balzac, Goethe and Schiller, Saltikov Shedrin and Dostaeovski, Toltoy and Gogol, Auezov and Aitmatov created immortal characters advocating high quality of humanity and beauty of human beings, and said a few words about actual problems of morality in his times. One can see that our classic literature took further stage in development by raising problems of humanity, morality, dignity and honor as a flag.

Key words: humanity, characters, classic literature, esthetic goal

Резюме. В этой статье рассматривается проблемы гуманизма – это с древних времен главная цель художественной литературы и со временем с новыми обновленными творческими поисками, одна из жизненных и значимых тем. Так как важна значимость литературы в формирование моральной атмосферы в обществе, так же большое место имеет мораль для поднятие цены в литературе. Без него у художественных произведениях нет смысла воспитание, хромает эстетическая цель. Литература в любой период воспевала добро и полезное дело, человеческое достоинство людей. Если взвесить деятельность литературы с древних времен до сегодняшнего дня, то мы видим стремление написать в первую очередь мечты человека, заветные цели, борьба со злом во имя добра, человеческие чувства. В статье ссылаясь на иностранных, русских, казахских народов классической литературы, у них тоже мораль, человеческое достоинство имеет большое значение в обществе. Поэтому классическая литература ставить проблемы гуманизма, морали, совести на первое место и совершенствуется.

Ключевые слова: гуманизм, характер, классическая литература, эстетическая цель

Қоғамдағы моральдық атмосфераны қалыптастыруда әдебиеттің маңызы қандай зор болса, әдебиеттің құнын көтеруде моральдың да орны ерекше. Сондықтан да болар көне дәуір әдебиеті үшін де адамның адамгершілігін асқақтата жырлаудан асыл парыз болған жоқ. Адамзаттың асқақ армандар жолындағы күресін, парасатын жырлап, жан дүниесінің сырын шерту — көркем әдебиеттің әріден келе жатқан басты мұраты. Бұл мақсат ешқашан да өз маңызын жоймақ емес, қайта күн өтіп, заман өзгерген сайын оның мәні арта түседі. Себебі, қай кезде де әдебиеттің негізгі нысаны — адам, оның ішкі әлемі. «Шын мәніндегі әрбір әдебиет үшін, егер ол — әдебиет, яғни адамтану болса, онда адамгершілік ізденістердің болуы міндетті» [1, 319]. Онсыз көркем шығарманың тәрбиелік мәні, эстетикалық мұраты ақсайды. Әдебиет қай кезеңде де жақсылық пен игі істерді, адам бойындағы адамгершілік қасиеттерді жырлады. Көнеден көш тартқан ауыз әдебиетінен бастап бүгінге дейінгі әдебиеттің қызметін таразылап қарасақ, ең әуелі адамның ой-арманын, ізгі мұраттарын, жақсылық үшін зұлымдықпен күресін, адамгершілік сезімдерін көрсетуге деген ұмтылысты пайымдаймыз.

Мәселен, табиғаттың қара күшімен алысқан қаһармандарды суреттейтін ертегілер, туған жерін сырт жаудан қорғау үшін шайқасқан Алпамыс, Қобыланды, Ер Тарғын сынды баһадүрлердің ерліктерін жырлайтын эпостық жырлар, адам жанына рух пен ізгілік нәрін сепкен Бұхар жырау, Төлеби,

Қазыбек би, Әйтеке би, Махамбеттей бабаларымыздың жалынды жырлары мен шешендік сөздері, нақыл өсиеттері жоғарыда айтылған тұжырымның дәлелсіз еместігін айғақтаса керек. Сондай-ақ шетел, орыс, қазақ халықтарының классикалық әдебиеттеріне жүгінсек те мораль, адамгершілік қасиет қоғамдық терең мағына алған. Айталық, Шекспир мен Диккенс, Мольер мен Бальзак, Гете мен Шиллер, Салтыков Шедрин мен Достоевский, Толстой мен Гоголь, Әуезов пен Айтматовтар өз шығармаларында адамның сұлулығын, жоғары адамгершілік сапаларын әспеттеу арқылы өшпес образдар жасап, өз заманындағы моральдың көкейкесті жақтарын сөз еткен. Бұдан классикалық әдебиетіміз гуманизм, мораль, ар-ождан мәселелерін ту етіп көтере отырып жетілгендігін көреміз. Әрі С. Әшімбаевтың: «Әдебиет... өз заманының саяси-әлеуметтік жағдайына сәйкес моральдық және рухани жағынан өсуі мен өзгеруінің, кері кетуі мен кемелденуінің таразысы әрі айнасы» [2, 50], — деген тұжырымын құптаймыз.

Демек, адамгершілік жайы уақыт өткен сайын жаңа ізденістермен жаңғырып келе жатқан әдебиеттегі өміршең де мәнді мәселенің бірі екен. Моральдық-этикалық бұл категорияның қай кезде де әрбір жазушының шығармаларында өзекті мәселе болғандығын жоғарыдағы мысалдардан көрдік. Шындығында, оның қат-қабатына үңіліп сөз ету қоғам үшін де, әдебиет үшін де басты қажеттілік. Олай дейтініміз, ол ұғымға адамға тән жағымды қасиеттердің бәрі де енеді. Айталық, жолдастық, достық, ерлік, жауапкершілік, сүйіспеншілік, мейірімділік, кішіпейілділік, әдептілік, әсемдік, жақсылыққа құштарлық, жамандықтан жирену т.б. Ал бұлар адамның әрбір іс-әрекетінен, қарым-қатынасынан, ой-түйсігі мен ізгілік қасиеттерінен көрініс тауып, адам жанының сұлу болмысын айғақтамақ. Осы сұлулықты бейнелеуге ұмтылыс қай кезде де көркем шығарманың басты мұраты болып келген. Себебі өмірдегі қоғамдық-әлеуметтік, тұрмыстық мәселелердің бәрі де ең алдымен адамгершілікке, ар-инабатқа байланысты дұрыс шешімін таппақ. Француз жазушысы Франсуа Мориактың да қоғамға ең алдымен моральдық тұрғыдан қарауының мәні осында болса керек.

«Махаббат шөлі», «Треза Дескейру», «Агнец» романдарында адамның жалғыздығы мен адамгершілік ізденістері, қоғамды рухани құлдыраудан құтқару идеясын көтеруі Мориактың моралист жазушы екендігін танытады. Осындай ірі суреткерлердің шығармаларына ден қойсақ, «...гуманист жазушының қашан да көздейтін мақсаты адам характерін өмірдің әртүрлі жағдайында зерттеп, адамгершілік сезімнің тазалығына баса мән беру» [3, 278], — екендігін ұғынамыз.

Ірі классиктер жол салған адамды моральдық тұрғыдан жан-жақты зерттеу тенденциясы — күні бүгінге дейін созылып келе жатқан күрделі әдеби құбылыс. Бұл мәселеге қаламгер мейлі этикалық, мейлі эстетикалық көзқараспен қарасын, әйтеуір адам жанының байлығы мен сұлулығын, адамгершілік болмысын қоғамдық өмір шындығымен әртүрлі байланыста ала отырып ашуға ұмтылады. ТМД әдебиетіндегі адамгершілік ізденістерді сөз еткенде ауызға алғаш Ю. Трифонов, В. Астафьев, В. Шукшин, В. Белов, В. Быков, В. Распутин, С. Залыгин, В. Можаев, Ф. Фоменко, И. Друце, Г. Матевосян, М. Слуцкис, В. Лама, Ш. Айтматов, И. Байтемірова, Т. Сыздықбеков, А. Мұхтар, Ш. Рашидов, Б. Кербабаев, Х. Дерьяев, Б. Құдайназаров, А. Атажанов, К. Шамшиев сияқты жазушылардың есімдері оралады. Олардың шығармаларында жиырмасыншы ғасырдағы кеңестік дәуір адамының ішкі рухани дүниесінің қалыптасуы психологиялық шеберлікпен берілген. Әр адамның басындағы адамгершілік асыл қасиеттерімен қоса, қоғамдық моральға жат мінез-құлық элементтері де сынға алынып, дара көркемдік шешімін тапқан.

Заман келбетін танытатын кейіпкерлерін өмірдің әртүрлі саласында сынға салып, олардың парасатын, интеллектісін, адамгершілік қасиеттерін психологиялық тереңдікпен көрсетуге деген ұмтылыс Кеңестік дәуірдің 60-70 жылдары қазақ әдебиетінде де үлкен нәтиже берді. Замандастың рухани әлемін, характерін бейнелеудің көркемдік тәсілдері жетіліп, соны ізденістер аясы кеңіді. Бұған М.Әуезовтің «Өскен өркен», З. Шашкиннің «Сенім», З.Қабдоловтың «Жалын», Т. Әлімқұловтың «Ақ боз ат», І.Есенберлиннің «Ғашықтар», Р. Тоқтаровтың «Бақыт», С. Шәймерденовтің «Көк мұнар», Ә. Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдар» романдары, Ж.Жұмақановтың «Келіншек», Ә. Әлімжановтың «Тоғысқан тағдырлар» повестері т.т. дәлел. Бұл шығармалардың қай-қайсысына да кейіпкердің жан дүниесіне терең үңілу, адамдық болмысты жаңа қырынан ашу жолындағы ізденістер тән. Бұдан адамның күрделі табиғатын зерттеу көркем әдебиеттің қай кезде де басты мақсаты болғандығын көреміз.

О бастан-ақ әдебиеттің діңгегі ретінде күн тәртібінен бір елі түспей, қайта күн ілгерілеген сайын жаңа көркемдік тәсілдермен шешімін тауып келе жатқан адамгершілік, мораль мәселелері әдебиеттану ғылымында да өзекті тақырып болып келеді. Шығарма мейлі тарихи тақырыпты

қамтысын, мейлі бүгінгі күн өмірін арқау етсін бәрібір жазушы идеясының түп қазығы болған мораль мәселесі, қаһарманның адамгершілік келбетінің прозадағы көрінісі талай жылдар бұрын-ақ бірқатар ғылыми еңбектерде сөз болғанмен уақыт озған сайын әр қырынан қарап, жекелеген жазушылардың

осы тұрғыдағы соны ізденістерін барлап, жаңа идеялық-көркемдік өзгешеліктердің әдебиеттегі көрінісін қадағалап отыру, яғни кейіпкердің жан дүниесі мен адамгершілік ізденістерін ашудағы қаламгердің шеберлігін сөз ету әдебиеттану ғылымының негізгі міндеті. Бүкіл адамзаттың гуманистік қасиетіне баса назар аударылып отырған заманда мәнді де мәңгі бұл тақырып қай әдебиет өкілдерін болсын бейжай қалдырмаса керек. Тел өсіп, қатар дамыған туысқан, көршілес халықтардың әдебиеттану ғылымындағы осы мәселе төңірегіндегі ізденістер бұған дәлел. Бұл ретте арнайы ғылыми-зерттеу жұмыстарының көбейе түсуі осы мәселенің әдебиет сыншыларының басты зерттеу нысанына айнала бастағандығын көрсетеді. Оларды жіктеп қарасақ, бір тобы классик жазушылардың моральдық-философиялық ізденістерін, шығармаларындағы әсемдік пен адамгершілік үйлесімін сөз етсе, біразы Ұлы Отан соғысы жайындағы прозада көтерілген адамгершілік мәселесін патриоттық, ұлттық және жалпыхалықтық сезімдермен диалектикалық бірлікте қарастырады, ал енді бір алуаны замандастың рухани әлеміне арналады. Осыншама зерттеулер 60-70 жылдары-ақ әдебиетшілердің басты назарына іліне бастаған адамгершілік ізденістердің жыл өткен сайын өзектілігі арта түсетін күрделі де қиын тақырып екендігін айғақтайды. Расында, Э.Межелайтис айтқандай: «Адамның ішкі дүниесіне тереңірек үңілген сайын оның анағұрлым күрделі екендігіне көз жеткіземіз. Адам жаны неғұрлым тереңірек суреттелсе шығарма да күрделі бола түседі» [4, 188].

Замандас бейнесі мен оның рухани әлемінің әдебиетіміздегі көрінісіне қазақ әдебиет зерттеушілері де бірқатар еңбектер арнады. Ғалымдарымыз өз зерттеулерінде негізінен қоғам мен қазіргі адам арасалмағын, рухани-адамгершілік мұраттардың көркем әдебиеттегі әр алуан көрінісін ғылыми тұрғыда талдаған. Сондай-ақ белгілі бір жылдар аралығында жарық көрген шығармалардағы замандас образын, олардың заманға сай моральдық бет-бейнесін, мінезінің адамгершілік сипатын бейнелеудегі жазушы шеберлігі Қ.Әбдезұлы, Б.Майтанов, Т.Бекниязов т.б. ғалымдардың ғылыми жұмыстарында қарастырылады. Бұлардан пайымдайтынымыз, көркем прозадағы қазіргі дәуір адамы мен оның рухани адамгершілік ізденістері әдебиеттануда азды-көпті сөз етіліп, ғалымдарымыздың назарын аудара түскенімен адам жаны диалектикасының әдебиеттегі сыр-сипатын әлі де жан-жақты қарап, көңіл бөлетін жайттар баршылық. Әсіресе жеке суреткерлер кейіпкерлерінің бойындағы заман рухына лайық болмыс, бітім, адамгершілік сапаларын көре білу, оны бейнелеудегі тың идеялық-көркемдік ерекшеліктері мен стильдік ізденістерін айқындай түсу аса қажет.

Қоғамдағы моральдық атмосфераны қалыптастыруда әдебиеттің маңызы қандай зор болса, әдебиеттің құнын көтеруде моральдың да орны ерекше. Сондықтан да болар көне дәуір әдебиеті үшін де адамның адамгершілігін асқақтата жырлаудан асыл парыз болған жоқ. Адамзаттың асқақ армандар жолындағы күресін, парасатын жырлап, жан дүниесінің сырын шерту — көркем әдебиеттің әріден келе жатқан басты мұраты. Бұл мақсат ешқашан да өз маңызын жоймақ емес, қайта күн өтіп, заман өзгерген сайын оның мәні арта түседі. Себебі, қай кезде де әдебиеттің негізгі нысаны — адам, оның ішкі әлемі. «Шын мәніндегі әрбір әдебиет үшін, егер ол — әдебиет, яғни адамтану болса, онда адамгершілік ізденістердің болуы міндетті» [1, 319]. Онсыз көркем шығарманың тәрбиелік мәні, эстетикалық мұраты ақсайды. Әдебиет қай кезеңде де жақсылық пен игі істерді, адам бойындағы адамгершілік қасиеттерді жырлады. Көнеден көш тартқан ауыз әдебиетінен бастап бүгінге дейінгі әдебиеттің қызметін таразылап қарасақ, ең әуелі адамның ой-арманын, ізгі мұраттарын, жақсылық үшін зұлымдықпен күресін, адамгершілік сезімдерін көрсетуге деген ұмтылысты пайымдаймыз. Мәселен, табиғаттың қара күшімен алысқан қаһармандарды суреттейтін ертегілер, туған жерін сырт жаудан қорғау үшін шайқасқан Алпамыс, Қобыланды, Ер Тарғын сынды баһадүрлердің ерліктерін жырлайтын эпостық жырлар, адам жанына рух пен ізгілік нәрін сепкен Бұхар жырау, Төлеби,

Қазыбек би, Әйтеке би, Махамбеттей бабаларымыздың жалынды жырлары мен шешендік сөздері, нақыл өсиеттері жоғарыда айтылған тұжырымның дәлелсіз еместігін айғақтаса керек. Сондай-ақ шетел, орыс, қазақ халықтарының классикалық әдебиеттеріне жүгінсек те мораль, адамгершілік қасиет қоғамдық терең мағына алған. Айталық, Шекспир мен Диккенс, Мольер мен Бальзак, Гете мен Шиллер, Салтыков Шедрин мен Достоевский, Толстой мен Гоголь, Әуезов пен Айтматовтар өз шығармаларында адамның сұлулығын, жоғары адамгершілік сапаларын әспеттеу арқылы өшпес образдар жасап, өз заманындағы моральдың көкейкесті жақтарын сөз еткен. Бұдан классикалық әдебиетіміз гуманизм, мораль, ар-ождан мәселелерін ту етіп көтере отырып жетілгендігін көреміз. Әрі С. Әшімбаевтың: «Әдебиет... өз заманының саяси-әлеуметтік жағдайына сәйкес моральдық және рухани жағынан өсуі мен өзгеруінің, кері кетуі мен кемелденуінің таразысы әрі айнасы» [2, 50], — деген тұжырымын құптаймыз.

Демек, адамгершілік жайы уақыт өткен сайын жаңа ізденістермен жаңғырып келе жатқан әдебиеттегі өміршең де мәнді мәселенің бірі екен. Моральдық-этикалық бұл категорияның қай кезде де әрбір жазушының шығармаларында өзекті мәселе болғандығын жоғарыдағы мысалдардан көрдік. Шындығында, оның қат-қабатына үңіліп сөз ету қоғам үшін де, әдебиет үшін де басты қажеттілік. Олай дейтініміз, ол ұғымға адамға тән жағымды қасиеттердің бәрі де енеді. Айталық, жолдастық, достық, ерлік, жауапкершілік, сүйіспеншілік, мейірімділік, кішіпейілділік, әдептілік, әсемдік, жақсылыққа құштарлық, жамандықтан жирену т.б. Ал бұлар адамның әрбір іс-әрекетінен, қарым-қатынасынан, ой-түйсігі мен ізгілік қасиеттерінен көрініс тауып, адам жанының сұлу болмысын айғақтамақ. Осы сұлулықты бейнелеуге ұмтылыс қай кезде де көркем шығарманың басты мұраты болып келген. Себебі өмірдегі қоғамдық-әлеуметтік, тұрмыстық мәселелердің бәрі де ең алдымен адамгершілікке, ар-инабатқа байланысты дұрыс шешімін таппақ. Француз жазушысы Франсуа Мориактың да қоғамға ең алдымен моральдық тұрғыдан қарауының мәні осында болса керек. «Махаббат шөлі», «Треза Дескейру», «Агнец» романдарында адамның жалғыздығы мен адамгершілік ізденістері, қоғамды рухани құлдыраудан құтқару идеясын көтеруі Мориактың моралист жазушы екендігін танытады. Осындай ірі суреткерлердің шығармаларына ден қойсақ, «...гуманист жазушының қашан да көздейтін мақсаты адам характерін өмірдің әртүрлі жағдайында зерттеп, адамгершілік сезімнің тазалығына баса мән беру» [3, 278], — екендігін ұғынамыз.

Ірі классиктер жол салған адамды моральдық тұрғыдан жан-жақты зерттеу тенденциясы — күні бүгінге дейін созылып келе жатқан күрделі әдеби құбылыс. Бұл мәселеге қаламгер мейлі этикалық, мейлі эстетикалық көзқараспен қарасын, әйтеуір адам жанының байлығы мен сұлулығын, адамгершілік болмысын қоғамдық өмір шындығымен әртүрлі байланыста ала отырып ашуға ұмтылады. ТМД әдебиетіндегі адамгершілік ізденістерді сөз еткенде ауызға алғаш Ю. Трифонов, В. Астафьев, В. Шукшин, В. Белов, В. Быков, В. Распутин, С. Залыгин, В. Можаев, Ф. Фоменко, И. Друце, Г. Матевосян, М. Слуцкис, В. Лама, Ш. Айтматов, И. Байтемірова, Т. Сыздықбеков, А. Мұхтар, Ш. Рашидов, Б. Кербабаев, Х. Дерьяев, Б. Құдайназаров, А. Атажанов, К. Шамшиев сияқты жазушылардың есімдері оралады. Олардың шығармаларында жиырмасыншы ғасырдағы кеңестік дәуір адамының ішкі рухани дүниесінің қалыптасуы психологиялық шеберлікпен берілген. Әр адамның басындағы адамгершілік асыл қасиеттерімен қоса, қоғамдық моральға жат мінез-құлық элементтері де сынға алынып, дара көркемдік шешімін тапқан.

Заман келбетін танытатын кейіпкерлерін өмірдің әртүрлі саласында сынға салып, олардың парасатын, интеллектісін, адамгершілік қасиеттерін психологиялық тереңдікпен көрсетуге деген ұмтылыс Кеңестік дәуірдің 60-70 жылдары қазақ әдебиетінде де үлкен нәтиже берді. Замандастың рухани әлемін, характерін бейнелеудің көркемдік тәсілдері жетіліп, соны ізденістер аясы кеңіді. Бұған М.Әуезовтің «Өскен өркен», З. Шашкиннің «Сенім», З.Қабдоловтың «Жалын», Т. Әлімқұловтың «Ақ боз ат», І.Есенберлиннің «Ғашықтар», Р. Тоқтаровтың «Бақыт», С. Шәймерденовтің «Көк мұнар», Ә. Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдар» романдары, Ж.Жұмақановтың «Келіншек», Ә. Әлімжановтың «Тоғысқан тағдырлар» повестері т.т. дәлел. Бұл шығармалардың қай-қайсысына да кейіпкердің жан дүниесіне терең үңілу, адамдық болмысты жаңа қырынан ашу жолындағы ізденістер тән. Бұдан адамның күрделі табиғатын зерттеу көркем әдебиеттің қай кезде де басты мақсаты болғандығын көреміз.

О бастан-ақ әдебиеттің діңгегі ретінде күн тәртібінен бір елі түспей, қайта күн ілгерілеген сайын жаңа көркемдік тәсілдермен шешімін тауып келе жатқан адамгершілік, мораль мәселелері әдебиеттану ғылымында да өзекті тақырып болып келеді. Шығарма мейлі тарихи тақырыпты қамтысын, мейлі бүгінгі күн өмірін арқау етсін бәрібір жазушы идеясының түп қазығы болған мораль мәселесі, қаһарманның адамгершілік келбетінің прозадағы көрінісі талай жылдар бұрын-ақ бірқатар ғылыми еңбектерде сөз болғанмен уақыт озған сайын әр қырынан қарап, жекелеген жазушылардың осы тұрғыдағы соны ізденістерін барлап, жаңа идеялық-көркемдік өзгешеліктердің әдебиеттегі көрінісін қадағалап отыру, яғни кейіпкердің жан дүниесі мен адамгершілік ізденістерін ашудағы қаламгердің шеберлігін сөз ету әдебиеттану ғылымының негізгі міндеті. Бүкіл адамзаттың гуманистік қасиетіне баса назар аударылып отырған заманда мәнді де мәңгі бұл тақырып қай әдебиет өкілдерін болсын бейжай қалдырмаса керек. Тел өсіп, қатар дамыған туысқан, көршілес халықтардың әдебиеттану ғылымындағы осы мәселе төңірегіндегі ізденістер бұған дәлел. Бұл ретте арнайы ғылыми-зерттеу жұмыстарының көбейе түсуі осы мәселенің әдебиет сыншыларының басты зерттеу нысанына айнала бастағандығын көрсетеді. Оларды жіктеп қарасақ, бір тобы классик жазушылардың моральдық-философиялық ізденістерін, шығармаларындағы әсемдік пен адамгершілік үйлесімін сөз етсе, біразы Ұлы Отан соғысы жайындағы прозада көтерілген адамгершілік мәселесін патриоттық, ұлттық және жалпыхалықтық сезімдермен диалектикалық бірлікте қарастырады, ал енді бір алуаны

замандастың рухани әлеміне арналады. Осыншама зерттеулер 60-70 жылдары-ақ әдебиетшілердің басты назарына іліне бастаған адамгершілік ізденістердің жыл өткен сайын өзектілігі арта түсетін күрделі де қиын тақырып екендігін айғақтайды. Расында, Э.Межелайтис айтқандай: «Адамның ішкі дүниесіне тереңірек үңілген сайын оның анағұрлым күрделі екендігіне көз жеткіземіз. Адам жаны неғұрлым тереңірек суреттелсе шығарма да күрделі бола түседі» [4, 188].

Замандас бейнесі мен оның рухани әлемінің әдебиетіміздегі көрінісіне қазақ әдебиет зерттеушілері де бірқатар еңбектер арнады. Ғалымдарымыз өз зерттеулерінде негізінен қоғам мен қазіргі адам арасалмағын, рухани-адамгершілік мұраттардың көркем әдебиеттегі әр алуан көрінісін ғылыми тұрғыда талдаған. Сондай-ақ белгілі бір жылдар аралығында жарық көрген шығармалардағы замандас образын, олардың заманға сай моральдық бет-бейнесін, мінезінің адамгершілік сипатын бейнелеудегі жазушы шеберлігі Қ.Әбдешұлы, Б.Майтанов, Т.Бекниязов т.б. ғалымдардың ғылыми жұмыстарында қарастырылады. Бұлардан пайымдайтынымыз, көркем прозадағы қазіргі дәуір адамы мен оның рухани адамгершілік ізденістері әдебиеттануда азды-көпті сөз етіліп, ғалымдарымыздың назарын аудара түскенімен адам жаны диалектикасының әдебиеттегі сыр-сипатын әлі де жан-жақты қарап, көңіл бөлетін жайттар баршылық. Әсіресе жеке суреткерлер кейіпкерлерінің бойындағы заман рухына лайық болмыс, бітім, адамгершілік сапаларын көре білу, оны бейнелеудегі тың идеялық-көркемдік ерекшеліктері мен стильдік ізденістерін айқындай түсу аса қажет.

Әдебиеттер

1. Кузнецов Ф.Ф. *Размышление о нравственности: Кн. публицистики.* — М.: Сов. Россия, 1979. — 411 с.
2. Әшімбаев С. *Сын мұраты: Әдеби сын.* — Алматы: Жазушы, 1974. — 247 бет.
3. Сыдықов Т. *Мұрат пен міндет: Әдеби-сын мақалалар.* — Алматы: Жазушы, 1987. — 318 бет.
4. Межелайтис Э. *Контрапункт. Лирическая проза.* — М.: Известия, 1972. — 448 с.

